

ВНЕСОК А. П. КОВАЛІВСЬКОГО У ВИВЧЕННЯ ЖИТТЯ І ТВОРЧОСТІ Г. С. СКОВОРОДИ

А. П. Ковалівський (1895–1969), видатний український джерелознавець, простежив розвиток етичних поглядів Г. С. Сковороди у зв'язку з його життям, визначив соціально-культурне підґрунтя його творчості, запропонував новий перспективний підхід до висвітлення цієї проблеми.

Ключові слова: А. П. Ковалівський, етика, Г. С. Сковорода, духовна культура України, історія України.

Выдающийся украинский источниковед А. П. Ковалевский проследил развитие этических воззрений Г. С. Сковороды в связи с его жизнью, определил социально-культурную почву его творчества, предложил новый перспективный подход к изучению этой проблемы.

Ключевые слова: А. П. Ковалевский, этика, Г. С. Сковорода, духовная культура Украины, история Украины.

Prominent Ukrainian source researcher A. P. Kovalivsky (1895–1969) has observed the development of the ethics views of G.S. Skovoroda in a tie with his life, has determined the social and cultural ground of his creative work, moved new perspective approach to study that problem.

Key words: A. P. Kovalivsky, ethic, G.S. Skovoroda, spiritual culture in Ukraine, Ukrainian History.

В останні десятиліття відбувається переорієнтація суспільної свідомості з класових до загальнолюдських цінностей, яка супроводжує інтеграцію незалежної України до світового співтовариства, міжнародного культурного життя. В цих умовах історія української культури розробляється як частина світової культури. Тому в житті і творчості Г. С. Сковороди, досліджуваних більше 200 років, відкрилися нові аспекти. Зокрема виникла необхідність з'ясувати, що може значити постать Г. С. Сковороди для пересічного українця? Що саме єднає його долю з життєписами сучасних слобожан? Це зумовлює актуальність даної статті.

Одним з перших таких підхід до висвітлення постаті і спадщини мандрівного філософа застосував А. П. Ковалівський, відомий дослідник і перекладач арабських джерел з вітчизняної історії. Поза тим, за життя він вважався одним з провідних сквородинознавців, хоча його доробок з цієї теми лишився недослідженим, передусім тому, що був опублікований у рідкісних виданнях 1920–1930-х рр. Дослідник планував систематизувати й упорядкувати результати своїх багаторічних досліджень, але не встиг.

Метою статті є висвітлення внеску А. П. Ковалівського до вивчення життя і творчості Г. С. Сковороди, оцінити його з точки зору сучасної науки.

А. П. Ковалівський присвятив більше десятка праць розгляду різних аспектів біографії і постаті видатного українського мислителя. Джерельну базу їх склали перевидані твори Г. С. Сковороди, листування, вітчизняна й іноземна література про його життя і творчість, усні перекази, котрі історик сам зібрав на Харківщині.

Попередники А. П. Ковалівського багато зробили для висвітлення життя і творчості Г. С. Сковороди. Були зібрані і видані практично всі твори мислителя, досліджено його біографію, висвітлено його зв'язки з представниками різних верств населення Слобожанщини, здійснені спроби філософського, літературного та історичного аналізу його творів. Дослідник послідовно вивчив здобутки попередників, як вітчизняних, так і іноземних, залучав їх до власних праць, водночас зумів сформувати критичне ставлення до наукової традиції і сформулювати власне бачення проблеми життя і творчості Г. С. Сковороди в історії української культури.

На початку 1920-х рр. Д. І. Багалій і М. І. Яворський уперше здійснили спробу висвітлити постать Г. С. Сковороди у зв'язку з тим соціально-економічним ґрунтом, на якому він зріс. При тому виявилась уся складність застосування економічно-соціального аналізу до цієї теми, адже Г. Сковорода не був міцно пов'язаний ані економічно, ані ідеологічно ні з одним соціальним класом чи групою тодішнього суспільства. З самого дитинства він потрапив у становище декласованої людини і надалі свідомо підтримував його [10, с. 69]. А. П. Ковалівський звернув увагу на те, що саме завдяки такому становищу мислитель постійно попадав у сферу різного роду оточень, і тоді його діяльність, ідеї і сама манера вислову, стиль, набували певної спрямованості [10, с. 69]. Своє завдання в дослідженні означеної теми історик визначав так: «Досі Сковороду аналізували якось ціле, закінчене. Звідси постало багато суперечних поглядів, що подибуються раз-у-раз у тих же дослідувачів. Так само й соціально-економічний аналіз не може досягти повної ясності й викінченості, поки ігноруватимемо історію зовнішнього життя та внутрішнього розвитку Сковороди» [10, с. 69]. Дослідник підкреслював, що Г. С. Сковорода — людина надзвичайна. Цей мислитель завершив і довів до досконалості раціоналізм в українській філософській думці, поєднав західні науки, праці грецьких та латинських класиків, увібрав у себе усю попередню українську високу культурну традицію, її науку, літературні засоби [12, с. 21].

У тому, що Г. Сковорода по суті втік з міста, А. П. Ковалівський убачав певну віху в розвитку українського суспільства. Адже до природи «взагалі любили тікати люди XVIII ст., коли соціальне життя ускладнилось, коли нова міська обстановка гнітила багатьох» [12, с. 21].

У своєму нарисі 1924 р. А. П. Ковалівський спробував висвітлити процес розвитку перш за все етичних ідей Г. С. Сковороди. У літературі з цього питання, починаючи від сучасників самого мислителя до новітніх дослідників, оформилися дві тенденції: одна подавала його як аскета, або принаймні як

людину, яка «проклинає і зневажає реально-змістовий світ», друга — як «человека общественного, дельца и бойца своего века» (зокрема її сповідував Г. Данилевський) [10, с. 70]. Новітні дослідники намагалися створити певну систему, узгодити аскетизм Г. Сковороди з його громадськістю, «так само як в іншій сфері погоджують його монізм та дуалізм, містицизм та раціоналізм, спіритуалізм та матеріалізм» [10, с. 70]. А. П. Ковалівський ставив перед собою завдання не канонізувати погляди мислителя, а дослідити живу дійсність його творчості. Дослідник не погоджувався з твердженнями Д. І. Багалія та О. Я. Єфіменко про те, що твори Г. С. Сковороди — не лише кожен зокрема, але й у загальній своїй сукупності — не містять суперечностей [10, с. 70]. Історик мав на меті з'єднати твори з життям, розмістити їх відповідно до етапів розвитку самого філософа, висвітлити в хронологічній послідовності — тобто застосувати до розгляду творчої спадщини принцип історизму.

А. П. Ковалівський виокремлював три періоди в розвитку етичних поглядів Г. С. Сковороди. Перший період охоплював роки навчання мислителя, його ранні твори, формування ставлення до Біблії. Дослідник звертав увагу на місце вихідця зі збіднілої козацької родини в тогочасному суспільстві: він або мав повернутися до селянського стану, або приєднатися до духовенства, до якого належав за рівнем освіти. Козацьке прагнення особистої свободи не дозволило Г. С. Сковороді прийняти ті світоглядні і творчі обмеження, котрих потребувала належність до духовенства: «Сковорода — селянський син, йому належить служити, коритись, приймати всю ідеологію духівництва аж до засобу складання віршів» [10, с. 74], таким чином він лишився сам по собі, що сформувало його тяжіння до аскетизму, боротьби зі світом, символічне розуміння Біблії [10, с. 72–73].

Однак суспільні умови склалися так, що Г. С. Сковорода, як людина високоосвічена, не міг лишатися сам по собі: «Роля й значіння інтелігентної людини, яко спеціаліста, що має в своїх руках знаряддя — науку, все зростали у суспільстві» [10, с. 76]. Його було запрошено вчити «цвіт шляхетської молоді краю» [10, с. 79]. Таким чином порушувались самотність та відірваність від світу Г. Сковороди. Тепер він почав вирішувати етичні питання не тільки для себе, але й замислюватись над тим, наскільки його погляди є прийнятними й для інших людей. Він став визнавати себе «лікарем душ» [10, с. 77]. При цьому Г. Сковорода чітко відчував власну відмінність у становищі й психології від інших людей. Він, як індивідуаліст, приписував це своїй індивідуальності й індивідуальності інших. Постала нова, ширша етична ідея мислителя: «Кожному своє, кожному по його сродності» [10, с. 77]. Саме в цей період виявилася характерна особливість світогляду Г. С. Сковороди, вперше в науці чітко визначена А. П. Ковалівським — його суто індивідуалістичний характер, цілковите нерозуміння формуючого впливу оточення, класової ідеології [10, с. 79]. Г. С. Сковорода розглядав людину лише як божественне творіння, усі особливості котрої закладені з народження. Це переконання привело мислителя врешті-решт до виправдання зла, уникнути якого він не спромігся. Тому під старість Сковороди відбулося

його відхилення від громадської етики, відродження тяжіння до аскетизму [10, с. 92–94].

Пізніше А. П. Ковалівський підготував до друку оповідання І. І. Срезневського «Майоре, майоре!» [13]; актуальність цього видання обґрунтував так: «Ізмаїл Срезневський у цьому оповіданні торкається одного з найцікавіших, найглибших, але й найтемніших питань у житті філософа Григорія Сковороди, саме питання про його кохання» [13, с. 11]. Основний зміст твору — тривала дружба Г. Сковороди з родиною відставного майора з Валок і невдала спроба укласти шлюб з його дочкою, що закінчилася втечею Г. Сковороди з-під вінця. Дослідник відзначав, що для звичного уявлення про славнозвісного філософа така подія видається вигадкою. Проте цілком відкидати можливість її, як це робили деякі сучасники І. І. Срезневського, А. П. Ковалівський не поспішав. У своїй розвідці він мав на меті, по-перше, спробувати перевірити достовірність існування переказу, на який посилався І. Срезневський, по-друге, проаналізувати ставлення Г. С. Сковороди до жіноцтва.

Розглянувши дослідницьку манеру І. І. Срезневського і його ставлення до джерел, А. П. Ковалівський дійшов висновку про те, що «І. І. Срезневський певно не сам приточив невдатну спробу одруження до життєпису Г. Сковороди, але передав якийсь переказ старих людей» [4, с. 17]. Історик звернув увагу на подібний переказ, котрий побутував серед мешканців Валок, і сам подався туди, з метою, по-перше, розпитати давніх мешканців міста, по-друге, переглянути архів Рогозівської церкви (у якій, за місцевим переказом, вінчався Г. Сковорода) за другу половину ХІХ ст. Зібрані перекази мали невиразний, заплутаний, уривчастий характер. У архіві церкви ніяких прямих записів про вінчання філософа не існувало: якби він і був, його б мали знищити, щоб дати можливість нареченій вийти заміж удруге.

Тому А. П. Ковалівський звернувся до психологічного аналізу. У цьому сенсі саме оповідання, як з'ясував дослідник, практично не могло допомогти, адже І. І. Срезневський цілком хибно розумів Г. Сковороду перш за все тому, що цілком піддав під вплив своїх сучасників щодо оцінки особистості Г. Сковороди як мученика долі і відповідно змалював психологію дійових осіб, саму зав'язку та внутрішній хід подій. Хоча, як підкреслював А. П. Ковалівський, «за вдачею своєю І. Срезневський вповні міг би оцінити і зрозуміти усю величність могутньої постаті філософа. Він відчував її і цікавився нею». Однак сучасники І. І. Срезневського — «люди зовсім іншого світу, ніж Г. Сковорода, обмежені і самовпевнені провінціали, що тяглися за «столичними» петербурзькими та паризькими модами, бачили у Г. Сковороді якогось дивака, ворога суспільства, дикуна тощо. І. Срезневський цілком повторює їхні погляди, силкуючись лише виправдати Г. Сковороду важкими обставинами його дитинства та його подальшого життя, про яке він, власне кажучи, дуже мало знав чогось певного. Але цей погляд на Г. Сковороду є хибний у хамій своїй основі... Доля не біла його, а скоріше навпаки, готова була виконати все, чого б він не побажав» [4, с. 30–31]. Мислитель з власної волі взявся реформувати суспільство своїм етичним навчанням, перш за все тому, що цілком реально любив людей [4, с. 33].

А. П. Ковалівський поставив за мету свого дослідження з'ясувати ставлення Г. Сковороди до одруження. Проаналізувавши ранні твори філософа, історик дійшов висновку про те, що в молоді роки його «відштовхнуло від кохання те, що він бачив у ньому виключно фізіологічний бік та певна звичайно огидлива для нього обстановка» [4, с. 35]. Саме таке враження справив на Г. Сковороду двір «веселої цариці» Єлізавети. Водночас «народна поезія кохання була йому чужа — його музичні й поетичні уподобання лежали в церковній поезії», що мала гостро аскетичний характер [4, с. 35].

Історик визначив, що «...до самого критичного періоду в своєму житті в с. Ковраї, коли йому було 36 років, Г. Сковорода не пережив сильного справжнього почуття кохання, перейнятого ідеальними мріями, оспіваного поетами ... Усі сили Г. Сковороди були направлені на інтелектуальну працю. Його яскрава самосвідомість, гостро підвищена й напружена, гнітила у ньому всі інші почування» [4, с. 35–36]. Однак, розвинув думку дослідник, «природа, вигнана у двері, влітає у вікно. Пригнічені почуття в людині не просто зникають. Вони лишаються, але шукають собі іншого виходу». Пригнічені почуття або переносяться на інші об'єкти — осіб іншої статі, або виявляються в сублімованій формі: у платонічному культі жінки, переносяться на релігійні об'єкти, на абстрактні уявлення теології, мудрості, краси, різних ідеальних якостей, що уявляються в жіночих образах. А. П. Ковалівський установив: «...у творчості Г. Сковороди ми не маємо таких яскравих жіночих образів, що ми їх могли б зв'язати з якоюсь реальною жінкою, але відбитки сублімацій у нього все ж є і їх можна ясно простежити» [4, с. 36].

Перша з таких сублімацій може бути датована 1762–1764 рр., коли «почуття Г. Сковороди шляхом перенесення знайшли собі особливий вихід у бурхливій дружбі чи вірніше пристрасній любові до свого нового учня Михайла Ковалінського» — інакше дослідник не міг зрозуміти цього явища, як воно втілювалось у численних латинських та грецьких листах філософа [4, с. 37].

Наступні два роки філософські та літературні прагнення Г. Сковороди об'єктивувалися в чоловічих образах, найзавершеніший з яких — Наркіс, котрий означав: «пізнай себе і будеш щасливий». Дослідник припустив, що цей образ був реакцією на попередню дружбу з М. Ковалінським [4, с. 39].

У 1767 р. у творчості Г. Сковороди з'явився такий образ, як Асхань, котра була жіночою паралеллю Наркісові і мала символізувати вищу красу і премудрість. При цьому «замість реального сімейного щастя, жінки й дітей, Г. Сковорода бере їх, як сублімовані уяви, символи» [4, с. 43], наприклад, вважав свої твори — дочками.

В останній період життя і творчості мандрівного філософа, за визначенням А. П. Ковалівського, «справжня наречена його була Біблія. Г. Сковорода так захопився символічним тлумаченням цієї книги, що переносить на неї найніжніші свої почування. Він зве її своєю улюбленою, коханою нареченою, жінкою, дає їй різні ніжні назви» [4, с. 44].

Висновок дослідника був таким: «Г. Сковорода не був ані похмурий боязкий мізантроп, як гадали колись, ані блажений, урівноважений, дале-

кий від внутрішніх хвилювань, як його уявляли згодом. Ніщо людське йому не було чуже. Отже, й таке “людське, занадто людське”, як кохання» [4, с. 46].

Таким чином, внесок А. П. Ковалівського у вивчення життя і творчої спадщини Г. С. Сковороди полягав у послідовному аналізові розвитку етичних поглядів мислителя, у процесі якого було виявлено такі характерні риси його, як індивідуалізм і невизнання формуючої особистість ролі ідеології, введенні до широкого обігу нових джерел, що відображали життя і творчість філософа. Також він послідовно розглянув питання про ставлення Г. С. Сковороди до кохання на підставі творів філософа, першим з українських дослідників застосувавши до аналізу його постаті і спадщини метод психологічного аналізу.

А. П. Ковалівський виконав бібліографічний огляд західноєвропейської літератури, присвяченої висвітленню життя і творчості Г. С. Сковороди [11]. Цю публікацію дослідник приурочив до століття з першої спроби ознайомити Захід з українським філософом. У огляді проаналізовано праці О. Хіждеу, М. Безобразової, Д. Олянчина. А. П. Ковалівський відзначив перш за все фактичні помилки. Також він констатував необізнаність німецьких читачів з Україною, що спричиняла необхідність попереднього подання відомостей про країну та її культуру. Особливу увагу А. П. Ковалівський звернув увагу на те, наскільки твори Г. Сковороди в поданні Д. Олянчина виявили велич і глибину думок українського мислителя. Зокрема історик відзначив: «І дивна річ: на мене, принаймні, цей німецький виклад Сковороди та надто переклади з його творів зробили більше враження, ніж читання оригіналу... Здається, що в німецьких словах більше глибини, виразності, навіть логіки, почуваєш, що Сковорода був філософом в самому справжньому, європейському значінні цього слова. Це враження я приписую, однак, не тільки талантові перекладача. Пояснюється це безумовно й тим, що Сковорода не мав у свій час належного органу для виявлення своїх думок. Мова, що нею він писав свої твори, зменшує силу його виразу не лише тому, що вона застаріла для свого часу, а й тому, що вона не була «сродна» самому Сковороді» [11, с. 129]. Таким чином, німецький дослідник, завдяки перекладу творів Г. С. Сковороди, показав його світові як справжнього філософа.

Центром і найцікавішою частиною праці Д. Олянчина А. П. Ковалівський вважав розділ, присвячений філософії Г. С. Сковороди, котрий, як практик-мораліст, спеціально не розробляв системи своїх поглядів і не викладав її в теоретично-систематизованій формі. Харківський історик не погодився з твердженням німецького дослідника, що в основі системи поглядів українського мислителя слід бачити гносеологію. А. П. Ковалівський писав: «Етичне навчання Сковороди лежить в основі його філософії. Гносеологія і метафізика в нього стоять на другому плані й не мають самостійного значення. Етика його будується на тому, що «добра мати приroda все веде до добра» (оптимізм). Люди повинні йти за нею й для цього потрібно знати себе. Сутність щастя в духовному спокої. Сковорода євдемоніст» [11, с. 128]. Водночас у висвітленні філософії українського мислителя німецьким дослідником А. П. Ковалівський відзначив «якийсь лівопро-

тестантський підхід в дусі Шлейєрмахера, Штрауса з їхнім симізімічним розумінням християнської догматики. Але називати спекулятивно-філософські висновки християнськими термінами, або прикладати їх до пояснення догматів, що первісно мали зовсім інший зміст, значить зовсім зійти з християнського ґрунту, як це й було з Г. Сковородою» [11, с. 130]. Український дослідник відзначив як перспективні зауваження Д. Оляничина щодо ідейної спорідненості до Г. С. Сковороди О. О. Потєбні й особливо П. Юркевича. Остання тема, на думку А. П. Ковалівського, потребувала особливої уваги і окремого дослідження [11, с.131].

Отже, підготована А. П. Ковалівським публікація мала набагато більше значення, ніж суто бібліографічний огляд. У ній дослідник визначив особливості висвітлення Г. С. Сковороди в західній літературі, навів стисле визначення найсуттєвіших рис філософії українського мислителя, їх зв'язку з християнською догматикою, намітив перспективні напрями подальшого вивчення його постаті і спадщини.

Однак подальші дослідження творчості і спадщини Г. С. Сковороди розвивалися в іншому напрямі. Якщо радянські вчені розробляли питання «народності» творчості мислителя, то новітні дослідники зосереджуються на аналізі окремих аспектів його спадщини, намагаючись співвіднести їх з ідеями західних і вітчизняних філософів. Цей підхід, хоча і є науково обґрунтованим, однак не створює цілісної картини життя і творчості Г. С. Сковороди: аналіз переважає над науковим синтезом.

Спеціальні ідеї А. П. Ковалівського в галузі дослідження суспільної свідомості, перш за все аналізу класової ідеології, відповідали рівню наукової свідомості його часу. А. П. Ковалівський послідовно використовував у своїх дослідженнях метод класового аналізу. Якщо взяти до уваги неабиякі пізнавальні здобутки харківського вченого, слід визнати перспективність цього методу, витравленого як з вітчизняної, так і з західноєвропейської науки з ідеологічних міркувань згладжування соціальних суперечностей. У цілому можна стверджувати, що А. П. Ковалівському вдалося виконати поставлене завдання і висвітлити живу дійсність творчості Г. С. Сковороди. Перспективи подальших досліджень у цьому напрямі можуть бути такі: переосмислення уявлення про внесок А. П. Ковалівського до вітчизняної історичної науки, долучення доробку вченого до науково-просвітницької роботи, дослідження світогляду української інтелігенції Нового часу.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Григорій Сковорода і проблеми національної філософії. — Х. : Харк. міс. фонд «Центр освіт. ініціатив», 1996. — 159 с.
2. Дудко Д. М. Г. С. Сковорода і родина Ковалівських // Багаліївські читання в НУА ІІІ. — С. 89–92.
3. Іваньо І. В. Філософія і стиль мислення Г.Сковороди / І. В. Іваньо. — К. : Наук. думка, 1983. — 270 с.
4. Ковалівський А. П. З приводу оповідання І. І. Срезневського «Майоре, Майоре!» // Срезневський І.І. Майоре, Майоре! Оповідання з життя Г. Сковороди. — Х. : Рух, 1930. — С. 11–53.

5. Ковалівський А. П. Легенда про Сковороду у французькому словнику / А. П. Ковалівський // Червоний шлях. — 1923. — №1. — С. 226–227.
6. Ковалівський А. П. Нові дані про двійника Г.Сковороди в Лозанні Даніїла Майнгафда та його сім'ю // Україна. — Кн. 36. — 1929. — С. 38–39.
7. Ковалівський А. П. Пам'яті академіка І.І. Срезневського // Срезневський І. І. Майоре, Майоре! Оповідання з життя Г.Сковороди. — Х. : Рух, 1930. — С. 11–53.
8. Ковалівський А. П. Рецензія: Багалій Д. І., Яворський М. І. Український філософ Г.С.Сковорода. — Х. : Держ.вид-во України, 1923 // Червоний шлях. — 1923. — №6–7. — С. 250–252.
9. Ковалівський А. П. Рецензія: Пам'яті Г. С.Сковороди (1722–1922) Збірка статтів. — Одеса, 1923 // Червоний шлях. — 1923. — №3. — С. 287–289.
10. Ковалівський А.П. Розвиток етичних поглядів Г. С. Сковороди в зв'язку з його життям // Науковий збірник науково-дослідної кафедри історії України. — Вип. 1. — 1924. — С. 69–98.
11. Ковалівський А. П. Сковорода в західній літературі (Бібліографічний огляд) // Україна. — кн. 35. — 1929. — С. 121–132.
12. Ковалівський А. П. Хто такий був Г.Сковорода // Знання. — 1928 — №32. — С. 21–23.
13. Срезневський І.І. Майоре, Майоре! Оповідання з життя Г.Сковороди. — Харків: Рух, 1930. — С. 11–53.
14. Ушкалов А.В., Мафченко О.В. Нариси з філософії Григорія Сковороди — Х.: Основа, 1993. — 151 с.

Надійшла до редколегії 08.09.2011 р.